

Van het bestuur

Boekkunstbeurs op 15 en 16 november

De Boekkunstbeurs wordt dit jaar gehouden op zaterdag 15 en zondag 16 november. In tegenstelling tot voorgaande jaren dus niet in het eerste weekend van november! Voor het overige blijft veel bij het oude: de beurs vindt plaats in de Pieterskerk, en er wordt weer een speciale beursuitgave gemaakt (wilt u een omslag drukken, dan kunt u zich nu al melden).

De eerste aanmeldingen zijn ook al binnen. Wilt u zich opgeven voor een plek op de beurs, dan kan dat via beurs@drukwerkindemarge.org, of per post bij onze secretaris. Adresgegevens zijn in het colofon achterin deze nieuwsbrief te vinden.

Veertig jaar Drukwerk in de Marge

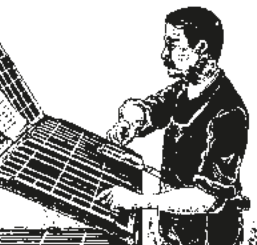
In 2015 zal onze stichting haar 40-jarig bestaan vieren. Zoals u wellicht uit eerdere berichten heeft begrepen willen we dat niet ongemerkt voorbij laten gaan. De eerste contouren voor de invulling van het lustrumjaar worden zichtbaar.

Het feestjaar wordt geopend door een speciale Koppermaandagprent van de Eierland Pers.

Op 24 april 2015 zullen wij met Drukwerk in de Marge als gastheer optreden voor de jaarlijkse Tiededag. Wij zijn al tien jaar aangesloten bij de Dr. P.A. Tiele-Stichting, een samenwerkingsverband voor de boekwetenschap. In dat verband vinden wij geestverwanten als de Stichting Handboekbinden, de Nederlands Boekhistorische Vereniging en het Nederlands Genootschap voor Bibliofielen, maar ook de grote universiteitsbibliotheken, de Koninklijke Bibliotheek en Museum Meermanno. Een interessante stichting dus, waar veel kennis en kunde samenkomt. Wij zijn vereerd de aangeslotenen en donateurs van de Tielestichting in ons lustrumjaar op een nader te bepalen locatie te verwelkomen.

De Tiededag zullen we ook als startschot nemen voor een reizende expositie over de verschillende verzameluitgaven die er in de loop der jaren zijn samengesteld binnen drukkersverband. Letterproeven, jubelendozen, Oxford-Leiden en themaprojecten krijgen de kans om zich te tonen aan een groot publiek in Nederland en België.

Bij de aanvang van het Leidse universitaire jaar wordt elk jaar de Bert van Selmlezing gehouden. In 2015 neemt Gerard Post van de Molen die voor zijn rekening.

Ter gelegenheid van het lustrum wordt een speciaal drukkersproject georganiseerd. Daarover leest u meer in de volgende nieuwsbrief.

Het lustrumjaar zal feestelijk worden afgesloten in de periode rond de Boekkunstbeurs in Leiden.

Drukkerspagina's op de website

Nu de nieuwe versie van onze website min of meer op poten staat, wil de redactie graag ook wat meer aandacht besteden aan de drukkerspagina's op de site. Veel van die pagina's zijn nog leeg, of de informatie die erop staat is danig verouderd. En dat is zonde, want die drukkerspagina's vormen een belangrijke bron van informatie. Ze kunnen dienen om in contact te komen met collega-drukkers, maar ook om te achterhalen wie een bepaalde letter of drukpers bezit.

De komende tijd zullen we contribuanten van wie we weten dat ze drukken gaan benaderen met de vraag of hun gegevens nog kloppen. Drukt u zelf, maar hebt u nog geen pagina op de site, laat dan alstublieft van u horen via drukkers@drukwerkindemarge.org.

Bij het omslag

In het najaar van 2013 drukte ik ter gelegenheid van het afscheid van de directeur van Het Utrechts Archief twee gedichten van Ingmar Heytze. Vlak voor de afscheidsbijeenkomst kwam hij het werk signeren en bekeek hij mijn pers. Hij reageerde enthousiast en was complimenteus. Daar ging hij, tot mijn gêne, mee door tijdens de feestelijkheden op het archief. Om de lofzang compleet te maken vroeg hij me of hij zijn wekelijkse column in het Algemeen Dagblad/Utrechts Nieuwsblad aan het drukwerkje mocht wijden. Ik ging akkoord, kon ik anders?

De dag erna was ik blij verrast. De column was een openbare liefdesverklaring aan de zware techniek: motoren en drukpersen werden gelijkkelijk gewaardeerd. Precies zoals ik ook mijn liefde heb verdeeld. Een Vandercook SP20 in de speciaal daartoe gebouwde schuur in onze stadstuin, en een Kawasaki z 750 ernaast. Een deel uit de tekst van Heytze heb ik gebruikt voor het omslag van deze nieuwsbrief. De motor heb ik gegutst. En wat is er mooier als tegenhanger van een zware motor dan roze glossy papier? Het betreft 250 grams Algo-Design. Heerlijk papier om mee te werken. En een goede manier om aan te geven dat de Stichting een meisje als voorzitter heeft gekregen afgelopen najaar.

Het drukken van zoveel exemplaren was nieuw voor me. Maar het is me alles meegevallen, een aansporing aan mede-drukkers. Sterker nog, het geeft genoeg ruimte om het drukwerk tijdens het proces nog te perfectioneren. Enkelen van u zullen de tekst aantreffen met twee verschillende komma's in de tekst, gutssporen in de wielen of een zwevende S. En precies daarom houd ik zo van drukken: het is nooit klaar, een combinatie van talloze factoren die tijdens het drukken nog weer veranderen. Ervaring telt in dit vak, zoveel is me wel duidelijk. Dan heb ik nog een hele mooie weg te gaan!

Roosje Keijser / De Zwarte Hen Pers Utrecht

Herma Steur

Na vele jaren eindelijk op bezoek bij Herma Steur. De kunst is in overvloed op het atelier. Prachtige pentekeningen uit haar beginperiode en mooie etsen hangen ingelijst aan de muur of staan op de schildersezels uitgestald. Midden in de kamer een grote etspers met dikke armen.

De Eijckhoff proefpers staat er ook, de inktrollen zijn ooit opnieuw bekleed maar nooit gebruikt. Herma rolt haar letters altijd met de hand in. Dat kan ook omdat de oplage van haar prenten erg laag blijft. Ze creëert steeds nieuwe composities, meestal in zwart en soms een enkele kleur, geel of rood.

Herma is erg verguld met ons bezoek. Haar rijke kunstenaarsleven geeft daar ook aanleiding toe. Er is zoveel te zien en te vertellen. We weten bij aanvang van het gesprek (en het kopje koffie) dat ze haar visie in de beperkte bezoektijd niet volledig zal kunnen overbrengen.

Wat meteen naar voren komt is de kracht van de eenvoud, een simpele lijn kan zoveel uitdrukken: een beeld scheppen.

Die eenvoudige lijnen op papier stralen haar vakbekwaamheid uit. Haar werk is zowel twee- als driedimensionaal. Van potlood tot aquarel, van ets inkt tot drukinkt, van hout tot roestvrij staal. Vaste waarde in haar werk is het geboeid zijn door ruimte en waarneming.

Herma Steur (Weesp 1926) werkte als retouche-tekenaar in de grafische sector. Ze volgde avondlessen, modeltekenen en kunstgeschiedenis op de Rijksacademie in Amsterdam. De aanschaf van een Krause etspers en het contact met graficus Willem van Leusden vormen het begin van een leven lang professioneel en experimenteel grafiek maken. Steur werd lid van Kunstliefde en was betrokken bij het ontstaan van Grafisch Gezelschap 'de Luis'. Eind vijftiger jaren van de vorige eeuw waren beide organisaties actief in het Utrechtse kunstleven. Van 1959 tot 1963 studeerde Herma aan de Jan van Eijck Academie in Maastricht. Daarna was ze werkzaam als tekendocent in het onderwijs tot 1984, onder andere bij de Vrije leergangen van de Vrije Universiteit Amsterdam. In 2002 kwam de boekdruk aan bod. Ze kocht een Eijckhoff cilinderpers, houten letter en drukmaterialen zoals koperen lijnen waarmee ze experimenteert. De letterbeelden bevatten eigen teksten.

Herma Steur had jarenlang een galerie, expositieruimte in 's Graveland. In 2011 exposeerde ze daar voor het laatst haar eigen werk.

Op zo'n 60 m² toonde zij een veelzijdig en boeiend overzicht van een leven in dienst van de kunst. De nadruk ligt op typografisch werk, dat zorgvuldig en ambachtelijk is vormgegeven. De met de hand gedrukte woordenreeksen vormen een boeiende eenheid van taal en beeld. Juichend, klagend, verstillend, analytisch, zingend, zoemend, boos, blij – zo komen zij tevoorschijn uit professioneel gemaakte linnen dozen om kleur te geven aan alle aspecten van het leven. (Eén van de dozen is aangekocht door Museum Meermanno in Den Haag.)

Op de Boekkunstbeurs in Leiden huurt ze niet 1 of 2 tafels maar heeft het werk behoefte aan meerdere tafels (10 meter) om die druksels, prenten, kunstwerken uit te stallen. Ze heeft ook prenten in serie en leporello's en dan is 4 meter te weinig.

Haar vaste plek in de kerk is ondertussen bij de margedrukkers en vele bezoekers al jaren bekend. Vorig jaar leverde dat haar de Emile Puettmann-prijs op, een jaarlijkse prijs die wordt toegekend door het bestuur van de Stichting bij voordracht door een eenmansjury.

Overal in de werkruimte liggen grote houten letters, onlangs aange-

kocht en meteen inspiratie voor nieuw werk. Deze keer is niet zwart het startpunt maar kleur, blauw, rood, geel, groen, paars. Wat moet je nou met zulke grote letters? stelt Herma. Ja, daar zijn wij ook erg benieuwd naar. Ze liggen straks natuurlijk op de beurs in Leiden uitgesteld! Succes ermee, Herma.

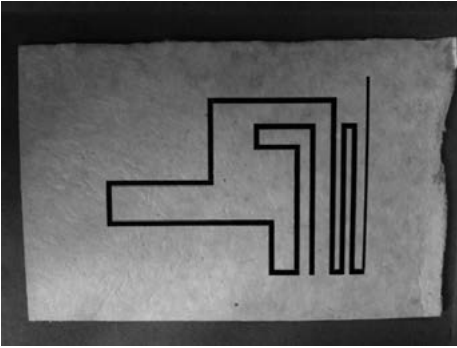
Alex Barbaix

Op bezoek bij Herma Steur

Gastvrijer kan het niet, de routebeschrijving is uiterst adequaat, de parkeerplek ontruimd en de deur staat open als ik ergens in januari met twee dozen houten letter uit de nalatenschap van Ernst Boissevain op de stoep sta van Herma Steur. Ze woont in 's Graveland in een oud tolhuis. Als ik de dozen neerzet in de gang realiseer ik me dat deze letters een aanslag zijn op de ruimte in het al volle atelier van Herma. 'Kom binnen' en begeleid met een wijds gebaar loop ik de ruimte in waar ook een etspers, diverse bokken, een cilinderpers (Eijckhoff) staan. Hier staat alles wat je als graficus nodig zou kunnen hebben. Het is al snel duidelijk dat Herma meer werk maakt dan in het platte vlak alleen. 'Wil je koffie? En kijk rustig rond.' En ik kijk en zie een werkplaats met keramiek, etsen in bijzondere lijsten, staande mappen met boekdruk en drie dimensionaal werk, studies die in het groot uitgevoerd niet in een landschap zouden misstaan. Het blijkt dat 'we' van Herma veel te weinig weten. Het is duidelijk. Alex (Barbaix) en ik moeten echt een keer samen op de koffie bij Herma en haar vragen hoe ze verzeilde bij de boekdruk.

Inmiddels is het ruim vier maanden later en parkeer ik mijn auto op dezelfde gastvrije plek en deze keer doet Alex de deur open. Herma is al met de koffie doende. Nu kijken we beiden onze ogen uit en horen de ontwikkeling van het kunstenaarschap van Herma zelf. Wat opvalt is de uiterste bescheidenheid als het gaat om het drukken op de boekdrukkers. 'Ik doe maar wat', klinkt het vaak, maar wij zien dat het gaat om een uiterst beheerst spel met lijnen en letters. De afdrucken worden op Nepalees papier gemaakt, de inkt met de hand ingerold en over de eigen wijze van aanleggen is ze onzeker, omdat ze het niet zo

doet als het ‘hoort’, maar tegelijkertijd is het wel haar eigen manier. ‘Ik speel met letters en maak er druksels mee, maar zoals ik liet weten, bij mijn wijze van drukken, het op meerdere wijzen verzinnen hoe ik mijn papier aanleg – die in tegenspraak is met een gebruikelijke aanleg – past dat wel. Er komen druksels van die typografisch wèl kloppen; hoe bevatten letters, met elkaar, inhoud en hoe komen ze op het papier om ons

dat te zeggen.’ En zo ontstond er in de tussentijd van mijn twee bezoeken een map met werk, gemaakt met letters van 46 cicero hoog. De oplage is klein en dat is inherent aan de werkwijze van Herma. Je zult geen grote oplages tegenkomen en ook geen boekjes in tientallen, maar dat is niet iets waar wij ons druk over kunnen maken. Hier ontstaat kunst, in kleine oplage met grote zorgvuldigheid zijn de vormen bij elkaar gevoegd en zijn de letters vorm geworden. In de map die Herma Steur zal presenteren op de BoekKunstBeurs op 15 en 16 november in de Pieterskerk wordt dat spelen met letters duidelijker dan dat het ooit opgeschreven kan worden. U bent nu alvast uitgenodigd om te komen kijken.

Silvia Zwaaneveldt

Association of European Printing Museums

Graag wil ik jullie informeren over de AEPM, de Association of European Printing Museums, met als nieuwe ondertitel: ‘a printing heritage network’. Deze organisatie is onlangs, met nieuwe statuten, officieel heropgericht. Sinds de laatste jaarvergadering in Lyon in 2012 ben ik bij deze organisatie als secretaris betrokken. Met de her oprichting hopen we met nieuw elan te vertrekken om de Europese grafische musea/collecties/ateliers dichter bij elkaar te brengen. De laatste twee jaar zijn we via intensieve contacten binnen de AEPM met musea uit Frankrijk, Duitsland, Italië en Nederland tot de conclusie gekomen dat er een Europees platform voor grafische collecties en ateliers moet zijn.

Een vereniging als de AEPM kan in de nabije toekomst een waardevolle rol spelen, onder meer bij het delen van informatie of materiaal, het maken

van gezamenlijke tentoonstellingen en het aanvragen van subsidies voor (gezamenlijke) projecten. Ook zullen er regelmatig bijeenkomsten georganiseerd worden. Zo zal het AEPM in oktober 2014 een symposium in het Gutenbergmuseum in Mainz organiseren met als thema *Presenting printing heritage*. Hierbij komen de meer recente ontwikkelingen in verschillende musea aan de orde, maar ook deelthema's als de samenwerking tussen musea en grafische ateliers.

Onlangs werd ook de nieuwe website gelanceerd: www.aepm.eu. Deze website geeft algemene informatie, maar biedt de mogelijkheid aan individuele musea/leden zich (via een persoonlijke login) te presenteren en nieuwsberichten te posten. Aanmelden voor lidmaatschap kan via een formulier op deze website.

Uit de overtuiging van het belang van zowel nationale als internationale samenwerking tussen al wie begaan is met het grafische erfgoed van vroeger en nu, wil ik u allen oproepen lid te worden van de AEPM.

Rickey Tax (Museum Meermannno-Westreenianum | Huis van het Boek)

3D printen, zomaar een voorbeeld

Edu 'Actief is een educatieve uitgeverij in Meppel, actief in het beroeps- onderwijs. Het bedrijf heeft fondsen voor Economie & Ondernemen, Zorg & Welzijn HBR (Horeca, Bakkerij en Recreatie). Bij techniek zijn slechts enkele uitgaven voor fijnhout/houtbewerking (meubelmaken) en is van een fonds nauwelijks sprake.

De minister heeft aangekondigd dat vanaf 2016 het vmbo breder en innovatiever moet zijn en dat opleidingen worden vervangen door profielen. Voor Edu 'Actief was dat de aanleiding om alsnog lesmaterialen te ontwikkelen voor de profielen BW1 (Bouwen, Wonen en Interieur) en PIE (Productie, Installaties en Energie).

Ambacht en Innovatie

In juni was er in vergadercentrum De Werelt in Lunteren een dag voor de vmbo-docenten techniek om ervaringen uit te wisselen, te horen wat er dan vernieuwd moest worden en rond te kijken bij leveranciers van machines, materialen, gereedschappen en leermiddelen. Noem het maar een netwerkdag.

Ook Edu 'Actief was daarbij aanwezig met als bijzonderheid dat deze

uitgeverij een nieuwe speler op de markt is en de docenten haar nog niet kennen. Om de aandacht te vestigen op zowel de innovatie als de leermiddelen is gekozen voor een stand met daarin een kleine handdegel en een moderne 3D-printer. Deze 3D-printer produceerde een keer per 40 minuten een kunststof logo. De docenten mochten vervolgens zelf onder begeleiding van de margedrukker Peter en zijn zoon Guido met de hand het logo, voorzien van een tekst, afdrukken op een full color flyer (formaat A5). Veel docenten reageerden nieuwsgierig en enthousiast op deze combinatie van ambacht en innovatie. Meer dan eens werd gezegd dat dit de eerste keer was dat zij een voorbeeld van een toepassing van een 3D-printer zien. Tijd om even stil te staan bij deze nieuwe techniek om een cliché te maken.

De 3D-printer

Bij een 3D printer wordt een kunststofdraad van ongeveer 1 mm dik in de printerkop gesmolten. De diameter van de 3D-printerkop is vele malen kleiner waardoor een dunne hete draad ontstaat. Het is daarbij mogelijk om zowel gelijktijdig als in volgorde met meer dan één kleur draad te werken.

Bij gewoon printen beweegt de printerkop in twee richting (2D) en om dit zo snel mogelijk te doen bewegen de twee stappenmotoren gelijktijdig. Bij een 3D printer moet de printerkop ook gelijktijdig in de hoogte bewegen. De nauwkeurigheid van de stappenmotoren kan worden ingesteld. Daarom wordt ook bij deze 3D-printers gesproken over resolutie. Het aansturen van een 3D-printer gebeurt met software. Deze software berekent vooraf of het nodig is om overal draad te smelten. In tegenstelling met

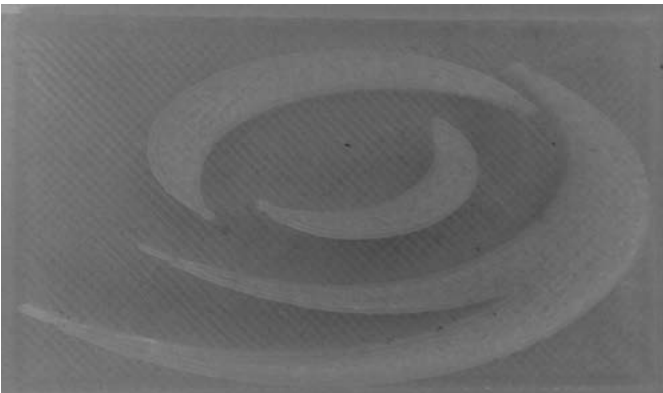
loden letters, houten letters en clichés kan de 3D-printer dus ook holle vormen, modellen printen. Nou ja, hol? De software ontwikkelt een honingraatprofiel waardoor het resultaat voldoende sterk, buigzaam en licht van gewicht is. Dit alles spaart tijd, materiaal en dus geld.

Ook bij een hoge resolutie en een fijne draad zijn de gestolde draden zichtbaar en voelbaar. Komt nog eens bij dat door verschillen in dik en dun het geprinte model bij het afkoelen een lichte bolling krijgt. Met enige druk en zonder verwarming wordt het model met dubbelzijdige tape op aluminium geplakt en kan worden gesproken van een cliché.

Kun je met een 3D-printer een cliché maken?

De 3D-printers leveren hoe dan ook een cliché op. De vraag is of het cliché nu of op termijn het metalen of polymeer cliché vervangt. Mijn praktijktest in Lunteren leverde het volgende resultaat op. De eerste keer dat ik van het Edu 'Actief logo een afdruk maakte, leek het resultaat op een versleten kies van een mammoet. Komt nog eens bij dat de randen niet scherp zijn omdat de draad als het ware aan de rand een keerpunt heeft. Om toch tot een toonbaar resultaat te komen heb ik zeer fijn droog schuurpapier op een stukje mdf gespannen en vervolgens het cliché circulair over het schuurpapier bewogen. Probleemloos werd het oppervlak gladder en de randen werden scherper. Maar ja, iedereen die met schuren en vijlen bekend is, weet dat de vlakheid in het geding is. Kortom: toestellen is onontkoombaar.

Navraag bij leveranciers bevestigt het verhaal dat de 3D-printers per definitie geen glad oppervlakte afleveren, maar dat door materiaalkeuze, resolutie, coating en nabewerking de kwaliteit van het oppervlak en de randen sterk verbeterd kan worden.

Is de 3D-printer inpasbaar in de margedrukkerij?

Het antwoord is zeer nadrukkelijk en volmondig 'ja'. Op dit moment is de ets- en de polymeertechniek leidend. Deze technieken zijn betrouwbaar, reproduceerbaar, hebben voldoende kwaliteit en zijn betaalbaar. Echter, het maken van een cliché kost tijd en geld. Op het moment dat de huis-, tuin- en keuken 3D-printer clichés met professionele kwaliteit levert en de prijs daalt tot een bedrag rondom de € 500, heeft de margedrukker er een techniek bij om zelf tot beeld te komen. Linomesjes, scharen en etsnaalden worden aangevuld met de 3D-printer. Wel even wennen; dit apparaat staat niet per definitie in de drukkerij. Met dezelfde 3D-pinter kan je namelijk ook gebakjes en bonbons maken.

Peter Duijff

Letterpress Workers International Summit

Vandaag de dag spendeert iedereen veel tijd op internet aan het kijken naar andermans werk. Of je nu een grafisch ontwerper bent of een internet nerd, je laten inspireren door anderen is belangrijk om je horizon te verbreden en je kennis te vergroten. En dat geldt natuurlijk ook voor boekdrukkers.

De laatste paar jaar is het aantal mensen dat zich met boekdruk bezighoudt toegenomen. Mensen schaffen een oude pers en wat letter aan en beginnen te drukken voor hun plezier. Dat is in Groot-Brittannië, de Verenigde Staten of in Nederland niets nieuws. In die landen bestaat een sterke en oude boekdruktraditie, en nog belangrijker: er zijn mensen die de traditie in leven hebben gehouden. In deze landen kun je nog steeds drukkers vinden die drukwerk maken met loden of houten letters en degelpersen, en zijn er ook klanten die dit soort drukwerk weten te waarderen.

In veel landen is het beeld heel anders. In Italië, waar door Officina Tipografica Novepunti de Letterpress Workers International Summit (LPW) wordt georganiseerd, is deze oude en glorieuze traditie weggevaagd, eerst door offset en daarna door digitale technieken. Tegelijkertijd verhoogde de interesse in letterontwerpen, een onderwerp dat in Italië pas sinds kort weer in de belangstelling staat. Datzelfde geldt voor boekdruk:

lang leek het vergeten en werden tonnen aan lettermateriaal weggegooid of vernietigd. Er waren maar een paar mensen die zich bekommerden om dit ‘waardeloze materiaal’.

Maar de tijden zijn veranderd! Een aantal ontwerpers, individueel of verenigd in collectieven, is begonnen met het verzamelen van letter en persen. Ze knappen persen op en drukken weer op de ouderwetse manier. Het internet heeft een belangrijke rol gespeeld in deze ontwikkeling. Niet alleen omdat je nu je werk kunt laten zien op websites of op sociale media, maar ook omdat het mogelijk is werk van collega’s over de hele wereld te ontdekken en met ze in contact te komen. Voor *Officina Tipografica Novepunti* was dat echter niet genoeg. In 2012 werd besloten een aantal Europese ontwerpers uit te nodigen als ‘artist in residence’ tijdens de Milan Design Week.

De laatste paar jaar zijn er op verschillende plaatsen in Europa gezamenlijke tentoonstellingen georganiseerd, en ontmoetingen tussen drukkers en ontwerpers. De eerste contacten ontstonden tijdens een tentoonstelling in Kopenhagen in 2011. In de Verenigde Staten wordt dit soort bijeenkomsten een *Wayzgoose* genoemd. Over het algemeen kennen de meeste deelnemers elkaar en is er een ‘meester’ die zijn ervaring en technische kennis deelt met de anderen.

De Letterpress Workers hadden iets anders voor ogen. Een van onze belangrijkste doelstellingen was het scheppen van culturele verbindingen tussen de deelnemers. Om dat te bereiken besloten we niet alleen boekdrukkers met jarenlange ervaring uit te nodigen, maar ook nieuwkomers – zoals wij zelf. Ons idee was dat een dergelijke mix het uitwisselen van kennis zou stimuleren. Daarnaast zou het evenement gelegenheid moeten

bieden mensen te ontmoeten die je alleen via internet kent, om zo een netwerk te bouwen dat om meer draait dan alleen boekdruk en dat ook na de bijeenkomst zou blijven bestaan. In tijden van crisis en ingrijpende maatschappelijke veranderingen is het belangrijk verbindingen te scheppen en een gemeenschap te bouwen met mensen uit andere landen. We weten niet wat de toekomst zal brengen, maar we zijn ervan overtuigd dat hoe meer mensen betrokken zijn, hoe beter het is.

Het gemeenschapsgevoel komt ook tot uiting in de locaties waar de bijeenkomsten worden gehouden. Het eerste evenement vond plaats in Archivio Sacchi, een groot designarchief vol modellen en prototypes van de belangrijke Italiaanse ontwerper Giovanni Sacchi. Het Archivio is gehuisvest op een voormalig industrieterrein in Sesto San Giovanni, een klein stadje aan de rand van Milaan. Deze plek speelde een belangrijke rol in de geschiedenis van de Italiaanse vakbeweging. Van 1943 tot 1945 was het min of meer het hoofdkwartier van verschillende organisaties die tegen het fascistische regime stredden. Om die reden werd Sesto wel het 'Italiaanse Stalingrad' genoemd. Tot in de jaren negentig vormden de arbeiders hier een hechte gemeenschap. Tijdens de jaren zeventig speelden ze een hoofdrol in de klassenstrijd die in het hele land gaande was.

Toen het bestuur van Archivio Sacchi aan Officina Tipografica Novepunti vroeg of we een demonstratie van de boekdruktechniek wilden geven, bedachten we dat we ook iets konden organiseren dat interessanter was, zowel voor de bezoekers als voor ons zelf. Iets waar we behoefte aan hadden! En waar we het meeste behoefte aan hadden was werken met mensen uit het buitenland. Geïnspireerd door de locatie en de haar geschiedenis, met in het achterhoofd de gedachte dat boekdruk niet alleen een artistieke manier van drukken is maar ook een echt vak, dat in het verleden door duizenden mensen werd uitgeoefend, besloten we het evenement Letterpress Workers International Summit te noemen.

Zes mensen uit verschillende landen gingen op onze uitnodiging in en namen deel aan de workshop. Zes Italiaanse drukkers stuurden werk in voor de afsluitende tentoonstelling. Een aantal van hen gaf ons drukpersen of ander materiaal te leen of deed zelf mee aan het evenement. Het deed niet ter zake dat een deel van de druksels alleen voor de lol of het experiment werd gemaakt, en dat de deelnemers hun prenten gratis afstonden. Het belangrijkste was dat iedereen tijd en energie stak in drukken op de ambachtelijke manier.

Dit eerste evenement was de eerste stap op weg naar het netwerk dat ons voor ogen stond. Het werd gehouden tijdens de Milan Design Week, als de stad wordt overstroomd door duizenden bezoekers. In het Archivio Sacchi werd een designtentoonstelling gehouden. Mensen die kwamen kijken naar nieuwe mode- of meubelontwerpen, zagen ook drukkers met

zwarte voorschoten die speelden met letters en inkt. Dat we in een openbare ruimte werkten en dat mensen direct contact konden hebben met de drukkers wakkerde de nieuwsgierigheid onder oude en jonge mensen aan. Sommigen van hen waren vroeger zelf drukker geweest, en werden door onze activiteiten herinnerd aan hun eigen verleden. Anderen voelden zich aangesproken door deze manier van ontwerpen, zo compleet anders dan op de alomtegenwoordige computer.

Oude drukkers gaven tips of vertelden verhalen over hun werk. Jonge ontwerpers wilden weten waar je letter en drukpersen kon vinden. We experimenteerden met veel plezier: van drukken met de deksel van een blik inkt tot het hakken van letters in een stuk marmer. Onze kennis delen en anderen vertellen over onze ervaringen was een van onze doeleinden. Het gaf ons de gelegenheid te bewijzen dat boekdruk nog leefde.

In eerste instantie waren we er niet van uitgegaan dat de Letterpress Workers International Summit een jaarlijks evenement zou worden, maar na de eerste editie waren we zo enthousiast dat we van gedachte veranderden. Een jaar later, in 2013, organiseerden we de tweede editie. Dit keer besloten we het evenement niet te laten samenvallen met de Design Week, om verschillende redenen. Om te beginnen zijn de prijzen van vliegtickets en hotels in deze periode meestal veel hoger, terwijl het belangrijk is dat LPW zo 'toegankelijk' mogelijk blijft – om een steeds groeiende gemeenschap te creëren. Bovendien is er in die periode al zoveel gaande. We redeneerden dat het beter voor de boekdruk was als de aandacht op onze activiteiten lag, en we niet hoefden te concurreren met een stortvloed aan andere designactiviteiten.

Het aantal deelnemers aan de tweede editie steeg naar negentien. Ze kwamen uit heel Europa en zelfs uit Mexico! Er was dus meer ruimte

nodig. We konden terecht in het jongste culturele centrum in Milaan: Macao. Macao is een kraakpand dat onderdak biedt aan een grote groep mensen die werkzaam zijn in de creatieve beroepen – niet alleen kunstenaars, maar ook technici, choreografen, producers en meer. Hoewel het geen instituut is als Archivio Sacchi, is dit ook een industrieel gebouw dat een nieuw leven heeft gekregen. Het gebouw was vroeger het gemeentelijke slachthuis. Dat gaf ons het idee voor het thema van de tweede editie: de markt – niet alleen als plaats waar goederen worden verkocht of gekocht, maar ook de wereldwijde markteconomie, met zijn regelgeving en ongelijkheid.

Tijdens de eerste dag bespraken de deelnemers deze en andere aspecten van het thema. Deze brainstorming sessie is bijna net zo belangrijk als het eigenlijke drukken tijdens de dagen erna. Op dat moment leren de deelnemers elkaar kennen en ontdekken ze hoe verschillend ze denken; het zet iedereen op het juiste spoor. Na deze sessie kregen we een rondleiding door het gebouw, inclusief het dak. Onderweg kwamen we allerlei oud papier tegen, variërend van tijdschriften voor slaggers tot registratieformulieren en allerhande boekhoudkundige paperassen. Onze sponsor Cordenons had voor een grote hoeveelheid onbedrukt papier gezorgd (net als tijdens de eerste editie), maar deze onverwachte schat nodigde ook uit om bedrukt te worden. In plaats van het materiaal stof te laten vergaren, besloten we het nieuw leven in te blazen door er onze teksten op te drukken. Een mooie parallel met boekdrukken: hedendaagse drukkers die met antieke gereedschappen en persen spelen. De kleine persjes die we tijdens de LPW gebruiken dienden vroeger om proefdrukken te maken zodat teksten op zetfouten konden worden gecontroleerd. Nu gebruiken wij ze

om te experimenteren met nieuwe manieren van drukken, en blazen ze zo nieuw leven in.

Toen we de eerste editie organiseerden wisten we niet goed wat voor soort persen we konden gebruiken. Trapdegelpersen of degelautomaten als de Heidelberg zijn niet makkelijk te transporteren of te bedienen. Daarom kozen we voor deze kleine proefpersjes. Zo was het ook mogelijk om verschillende kleuren tegelijk te gebruiken, het papier onder vreemde hoeken te leggen of te drukken van ongebruikelijke materialen, zoals groente of zelfs stokvis. Op deze manier leerde iedereen iets nieuws. De persen werden uitgeleend door verschillende drukkers in Noord-Italië, die onderdeel waren of werden van ons netwerk.

Onderdeel van het evenement waren ook presentaties en korte lezingen door de deelnemers. Iemand horen vertellen over zijn of haar werk is iets heel anders dan er over lezen op internet. Boekdrukkers laten meestal graag hun werk zien en vinden het leuk er over te praten. Misschien omdat ze met oude apparatuur werken en het leuk vinden uit te leggen hoe dingen werken? Het is weer een andere manier om mensen te leren kennen en tegelijkertijd te leren en les te geven.

Al lijkt het allemaal wat ouderwets, er zijn overeenkomsten met de 'Maker Movement' – een revolutionaire nieuwe manier van produceren, die momenteel sterk in de belangstelling staat. Boekdruk zou hier een rol in kunnen spelen. Om te beginnen omdat in boekdruk van oudsher handwerk en productie op industriële schaal werd gecombineerd. Boekdrukkende ontwerpers realiseren zich daardoor misschien beter dan andere ontwerpers wat het belang van kleinschalige productie is. 'Makers' kunnen boekdrukkers helpen met het vervaardigen (snijden, frezen, printen) van letters, en zo een nieuwe markt voor hun producten aanboren. Boekdruk biedt bovendien een manier om te experimenteren met nieuwe materialen en apparatuur.

Ook is 'vrije tijd' een essentieel onderdeel van Letterpress Workers. Tijdens de bijeenkomst werken mensen niet alleen samen, maar leven ze ook samen. Als je samen eet en gebruik maakt van dezelfde wc's (die, eerlijk gezegd, niet altijd voldeden aan ieders hygiënische verwachtingen) heb je het over veel meer dan alleen zetwerk of de kwaliteit van een papier-soort. De mengelmoes van culturen en de fantastische sfeer zorgt voor verbindingen tussen mensen en stimuleert wederzijds begrip. Dat is misschien de belangrijkste verdienste van LPW: het smeden van banden die ook na het evenement blijven bestaan en een lang leven zullen hebben.

Claudio Madella

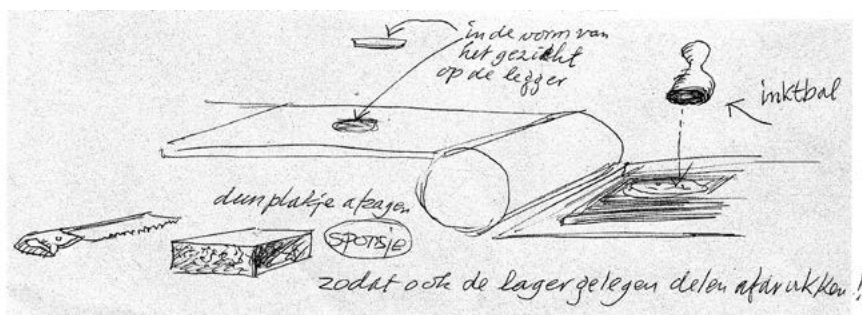
Druktips

Houtsneden inkten

Het kan gebeuren dat de oppervlakte van de houtsnede niet 100% egaal is. Bij het inkten op een proefpers met elektrisch inktwerk kan bijvoorbeeld het middengedeelte geen inkt nemen (het gezicht op de afbeelding).

Bij proefdrukken met de handrol ingeinkt speelt het niet. Hoe dit probleem aan te pakken? Jaap Binsbergen tekende de oplossing.

Hierbij zijn de lagere delen extra geïnk't met een inktbal, op de legger plakt men een dun laagje extra zacht papier (toestellen). Jaap dacht aan een dun plakje van een sponsje!

Aanlegspeld

Een cursiste gebruikte voor het eerst een klassieke aanlegspeld op een Adanadegel. Als je zo'n speld nog nooit hebt gebruikt kan je het natuurlijk fout doen. Fout? Ze ontdekte een mogelijkheid die ik jaren over het hoofd heb gezien! De achterkant van de speld kan je gebruiken om kleine maten papier vast te klemmen. De pin gaat in het papier en dan komt er spanning op de twee pootjes. Door de verbuiging opwaarts kan je gemakkelijk een (stevig) papiertje/kaartje stoppen). Met één speld een papierhouder gemaakt.

Katarina Rudebeck

WIELS 12-04-2014 is een fotoboek over twee tentoonstellingen die niet terug te vinden zijn in het boek en met een omslag die niet te fotograferen bleek.

Op 12 april 2014 waren er in het *Centrum voor Hedendaagse Kunst WIELS*, gevestigd in een voormalige bierbrouwerij te Brussel, twee bijzondere tentoonstellingen; *The body decides* van Franz Erhard Walther en van Akram Zaatari de tentoonstelling *This day at 10*.

Franz Erhard Walther onderzoekt wat een kunstwerk kan doen, of wat ermee gedaan kan worden in tegenstelling tot wat het is. Zijn idee van de tentoonstelling zelf is een platform voor actie. Akram Zaatari toonde de installatie, *Brief aan een piloot die weigerde*, in samenspel met andere werken die tevens een beroep doen op de briefvorm en zijn echte of denkbeeldige geadresseerde. Een brief is voor hem zowel bewijs als getuigenis en tegelijkertijd ook een directe registratie van wat er zich afspeelt.

Vanuit Walthers idee van actie en Zaatari's brief als bewijs en getuigenis is *WIELS 12-04-2014* ontstaan. Het is een boek

geworden met foto's van het licht op het moment dat de tentoonstelling werd bezocht. Het licht in de voormalige bierbrouwerij komt uit vensters hoog in de hoeken. Door deze plaatsing en de dunne witte verflaag, ontstaat een diffuus lichtspel. Een lichtspel dat beide tentoonstellingen met elkaar verbond. Een fotoboek lag klaar.

WIELS 12-04-2014 is als cahier gebonden met een open rug en heeft een geheel witte omslag, waarbij de combinatie Thai Bamboe en ribkarton zorgt voor een lijnenspel van licht en schaduw. Het boek omvat 40 pagina's, Biotop 120 grs, formaat 22 × 19 cm. Oplage 30 gesigneerde en genummerde exemplaren, prijs € 50 per stuk (excl. € 4,00 verzendkosten).

Uitgeverij Tungsten

Met dubbel genoeg presenteert Uitgeverij Tungsten *Conserven*, een bundel gedichten geschreven door INGWITZ, Ellen Deckwitz en Ingmar Heytze in poëtieke versmelting.

Dichters Ellen Deckwitz en Ingmar Heytze bundelen sinds de zomer van 2013 hun krachten als INGWITZ. Wanneer ze samen schrijven, smelten hun stemmen samen tot één nieuw, uniek geluid. De tweewekelijkse INGWITZ-schrijfsessie in een verborgen atelier in de Utrechtse binnenstad levert standaard enkele nieuwe gedichten op. Zo groeit er een manuscript voor een nu al legendarisch poëziedebuut.

Conserven, waarlijk een primeur hiervan, is gedrukt in de Avenir in een oplage van 126 gesignde exemplaren, waarvan 100 genummerd op Zerkall en Lana en 26 geletterd op Zerkall en Hahnemühle. Een geletterd exemplaar vraagt € 37,50 en een genummerd exemplaar vraagt € 24,50.

Meer informatie: Hoge Larenseweg 45, 1221 AK Hilversum, uitgeverij69@gmail.com

Salon PAGE(S), Parijs

Van 28 tot en met 30 november 2014 vindt in Parijs de jaarlijkse Salon van PAGE(S) plaats. PAGE(S) is een 'associaton' van 'éditeurs de livres de bibliophile comtemporaine' en te beschouwen als het Franse pendant van de stichting Drukwerk in de Marge. Deelnemers aan deze beurs komen uit heel Frankrijk, en aangrenzende landen. De Klaproos/Le Coquelicot is tot nu toe de enige Nederlandse standhouder. Uiteraard verwelkomt PAGE(S) een ruimer aanbod vanuit l'étranger. Bij De Klaproos/Le Coquelicot is zo het idee ontstaan daarop in te spelen.

Dus wil De Klaproos/Le Coquelicot bij wijze van proef gelegenheid bieden om op de beurs naast eigen uitgaven in bescheiden mate werk van andere (Nederlandse en Belgische) margedrukkers/uitgevers te presenteren en trachten te verkopen. Het gaat dan om boeken en/of mappen (mede gericht op het Franse taalgebied (voor losse prenten gelden te beperkende voorwaarden). Geïnteresseerden kunnen zich uiterlijk 15 september 2014 bij De Klaproos/Le Coquelicot (scholtensklaproos@hetnet.nl) melden met opgave van de beschikbaar te stellen titels en bijbehorende verkoopprijzen. Afhankelijk van de respons kan het nodig zijn een maximum aantal titels per geïnteresseerde te selecteren. Ter bestrijding van de kosten vraagt De Klaproos/Le Coquelicot € 10 per titel en bij verkoop 15% van de verkoopprijs. Na de Salon zorgt De Klaproos/Le Coquelicot voor afdracht van verkoopbrenghsten en teruggave van onverkocht werk.

Inlevering van de (geselecteerde) titels op de Boekkunstbeurs in de Pieterskerk, Leiden 15, 16 november a.s. bij de stand van De Klaproos/Le Coquelicot, tot een maximum van 2 exemplaren per titel.

Teruggave van onverkocht werk bij de stand van De Klaproos/Le Coquelicot op de beurs van kleine uitgevers in Paradiso, Amsterdam, begin december 2014.

De Salon wordt gehouden in Espace Charenton, 327 rue de Charenton, Paris 75012 (Métro 8 en tram 3a Porte de Charenton, bus 87 Charenton jardinier) op:

- vrijdag 28 november 2014, 14.00-18.00 uur, vernissage 18.00-22.00 uur
- zaterdag 29 november 2014, 11.00-20.00 uur
- zondag 30 november 2014, 10.00-19.00 uur

Zie ook www.pages-bibliophilie.eu

Nieuwe koers voor 'de vermenigvuldiging van de verbeelding'

Historische drukkerij omgedoopt tot drukkunstmuseum

Achter de blauwe deur van Jodenstraat 22 in Maastricht schuilt een wereld die je de 'vermenigvuldiging van de verbeelding' kan noemen. Deze uitdrukking komt van René Glaser, initiatiefnemer van het drukkunstmuseum dat er gevestigd is. De afgelopen 25 jaar toonde hij zich samen met de stichting een gepassioneerd verzamelaar, zo getuige de rijke collectie van drukpersen, gereedschappen en prenten. Maar bovenal is hij kunstenaar. Zijn passie voor de combinatie van techniek, ambacht en verbeelding die in zijn kunstenaarschap tot uitdrukking komt, vormt dan ook de perfecte parallel met het museum dat tegelijkertijd dienst doet als zijn atelier én expositieruimte. Na 25 jaar deze verbinding te hebben gepresenteerd onder de naam Historische Drukkerij Maastricht, is het tijd voor een nieuwe koers en gaat het museum verder als drukkunstmuseum – historische drukkerij & grafisch atelier.

Industrieel erfgoed, kunstenaarschap en verhalen van de drukgeschiedenis, zoals van Maastricht, dat is wat de collectie van het Drukkunstmuseum je laat zien.

Het bezoek aan het museum kan gestart worden met een introductiefilm, waarin de geschiedenis van de drukkunst mooi wordt weergegeven. De film wordt getoond op de overdekte binnenplaats, achter het historische pand aan de Jodenstraat, die tevens de verbinding toont met een voor de buitenwereld verborgen kapelgebouw. Op verzoek is een audiotour in Ned/Eng/Du/Fr beschikbaar. De vrijwilligers van het museum staan je graag te woord om toelichting te geven of vragen te beantwoorden. Welkom!

Openingstijden:

- voor groepen op afspraak: het hele jaar door van ma t/m za
- voor individuele bezoekers: elke zaterdag van 13.00-17.00 uur in maart t/m juli en september t/m november
- om 14.00 uur een gratis rondleiding op vertoon van een geldig toegangkaartje
- combinatiebezoek met rondvaart, zie www.stiphout.nl
- industriële rondwandeling Made in Maastricht, brochure bij vvv

www.drukkunstmuseum.nl, info@drukkunstmuseum.nl

Expositie: Litho's met een s

Van vrijdag 18 april t/m zondag 21 september is in het Nederlands Steendrukmuseum te Valkenswaard de nieuwe expositie 'Litho's met een s' te zien.

Na de recente expositie 'Is dat ook een litho?' met kunsthitho's uit eigen collectie heeft het Nederlands Steendrukmuseum met deze nieuwe expositie met contemporaine kunsthithografie de samenwerking gezocht met uitgever, grafiekpromotor en bovenal steendrukker Aad Hekker van de stichting Archaeopteryx Lithographica. (www.lithographica.nl).

Archaeopteryx is de Griekse naam voor oervogel, de *missing link* tussen reptiel en vogel. Wij kennen deze als fossiel, gevonden in gesteente waaruit ook lithostenen worden gedolven: de Archaeopteryx Lithographica.

Voor deze organisatie staat deze oervogel

voor het oude en het nieuwe. Dat is wat zij beogen: nieuwe ongekende beelden op oude ambachtelijke manier mogelijk maken. De steendruk en lithografie is springlevend! Mondiaal wordt deze grafische techniek in ere gehouden door kunstenaars die zich laten leiden zoals de uitvinder Alois Senefelder het de wereld leerde, maar ook het experiment zeker niet schuwen.

De expositie toont een fascinerende selectie door steendrukker Aad Hekker gedrukte litho's van de beeldend kunstenaars Nicole Schulze, Cristina Secco, Kees Slegt, Matthijs Sluiter, Paul Smulders, Laurien Sneep en Ruud Spil. De expositie is in eigen beheer samengesteld in nauw overleg met Archaeopteryx Lithographica en mogelijk gemaakt door de sponsors, donateurs en vrienden van het Nederlands Steendrukmuseum.

Geen toeslag

Het entreebewijs geeft zowel toegang tot deze expositie als het museum waar de bezoeker kennis maakt met de in 1798 door Alois Senefelder uitgevonden steendruk of lithografie. Mondiaal gezien biedt het museum de bezoeker het meest complete overzicht van de geschiedenis daarvan.

Adres: Carolus Gebouw, Oranje Nassaustraat 8 te Valkenswaard.

Openingstijden: dinsdag t/m zondag van 13.00 – 17.00 uur.

Entree: 4 t/m 14 jaar € 4,00; 15 t/m 64 jaar, € 5,00 en 65+ en CJP € 4,50.
Museumjaarkaart: gratis.

Meer info: zie www.steendrukmuseum.nl

Papierworkshops najaar 2014

In het najaar van 2014 organiseert Water Leaf Studio nog twee papierworkshops: op 3 en 4 oktober *Papier en Kleur* in Haren, op 28 en 29 november *Drukken op zelfgemaakt papier* in het Grafisch Centrum Groningen.

Papier en kleur

Kleur speelt de hoofdrol tijdens deze tweedaagse workshop papiermaken. We scheppen, gieten, en kleuren papier om allerlei verschillende kleureffecten te bereiken. We besteden daarbij aandacht aan:

- het kleuren van pulp met pigmenten en verfstoffen (demonstratie)
- het mengen van verschillende kleuren pulp
- schilderen met fijne pulp uit spuitflessen
- experimenteren met lagen papier in verschillende kleuren
- werken met sjablonen en stencils

Deze technieken kunnen los of gecombineerd gebruikt worden om levendige vellen papier te maken met daarin allerlei lijnen, vlakken en patronen. We werken we met hoogwaardige pulp van katoen, vlas, hennep en kozo.

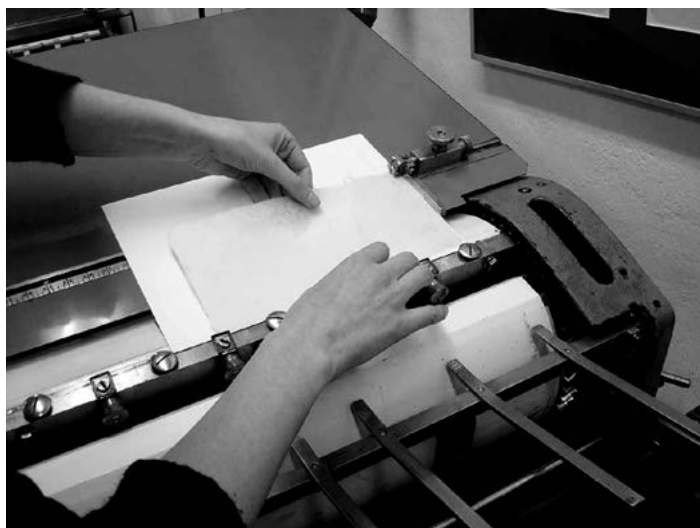
Data en tijden: vrijdag 3 oktober 2014, van 14.00 tot 21.00 uur, zaterdag 4 oktober van 9.30 tot 16.30 uur.

Plaats: Water Leaf Studio, De Biotoop, Kerklaan 30, Haren (Groningen)

Drukken op zelfgemaakt papier

Deze tweedaagse workshop voor beginners en gevorderden combineert twee technieken die goed bij elkaar passen, namelijk papier maken en boekdruk. Handgemaakt papier en boekdruk bieden samen de mogelijkheid om verfijnde werkstukken te maken waarin druktechniek en drager elkaar goed aanvullen en versterken. In druksels en prenten die in boekdruk op handgemaakt papier gedrukt zijn zie je de tactiele en levendige aard van beide technieken goed terug, en komen tekst en beeld op bijzondere wijze tot leven.

Op de eerste dag van de workshop wordt papier gemaakt, van kozo (papiermoerbei) en van katoen/hennep. Ook krijgen de cursisten informatie over het zelf maken van pulp en de eisen die boekdruk stelt aan het papierproces. Op de tweede dag wordt er gezet en gedrukt. Korte teksten, clichés, en schrijfpodrachten zijn beschikbaar, maar cursisten kunnen ook eigen teksten meenemen. Ze gaan naar huis met een mapje druksels op eigen papier.

De workshop wordt georganiseerd in samenwerking met het Grafisch Centrum Groningen en zal daar plaatsvinden in de grafiekwerkplaats aan de Warmoesstraat 41.

Data: vrijdag 28 november van 14.00 tot 21.00 uur en op zaterdag 29 november van 9.30 tot 17.00 uur.

Cursusprijs: Beide workshops kosten € 199,- (inc. BTW). Bij deze prijs zijn inbegrepen: materiaalkosten, koffie en thee, een warme maaltijd op de vrijdagavond en lunch op de zaterdag. Suggesties voor eventuele overnachtingsmogelijkheden zijn verkrijgbaar bij de docent.

Docent: Pien Rotterdam, papiermaker, docent, margedrukker en boek-kunstenaar. Ze maakt al meer dan 15 jaar papier en geeft sinds vijf jaar papierworkshops in en rond Groningen.

Opgave: door het aanmeldingsformulier voor 2014 te mailen naar pien@waterleafpaperandwords.com. Het formulier is te downloaden van www.waterleafpaperandwords.com/workshops/aanmeldingsformulier, maar je kunt ook een aanmeldingsformulier toegestuurd krijgen per mail.

Colofon

Deze nieuwsbrief is een uitgave van de Stichting Drukwerk in de Marge.

Voorzitter: Roosje Keijser, roosje@drukwerkindemarge.org

Secretaris: Silvia Zwaaneveldt, Gerrit Doustraat 4, 2311 XP Leiden,
silvia@drukwerkindemarge.org

Penningmeester: Hans Dessens, hans@drukwerkindemarge.org

Overige bestuursleden: Alex Barbaix, Carolien ten Oever, Sander Pinkse

Nieuwe contribuanten/adreswijzigingen graag doorgeven aan de secretaris.

Nieuwsbrieven verschijnen vier maal per jaar, begin januari, april, juli en oktober. Kopij voor de nieuwsbrief dient uiterlijk halverwege de voorafgaande maand binnen te zijn.

Bijdragen liefst per e-mail naar nieuwsbrief@drukwerkindemarge.org, of per post naar

Nieuwsbrief Stichting Drukwerk in de Marge, Herengracht 51, 1015 BC Amsterdam.

De nieuwsbrief staat onder redactie van Alex Barbaix en Sander Pinkse.